

PAWEŁ ZAŁĘSKI

Instytut Filozofii i Socjologii PAN

SPOŁECZNE PROCESY KONSTRUOWANIA KONCEPCJI SPOŁECZEŃSTWA OBYWATELSKIEGO: HISTORYCZNA ANALIZA DYNAMIKI EUROPEJSKICH JĘZYKÓW

Posługując się rozróżnieniem Jerzego Kmity i Leszka Nowaka, można stwierdzić, że większość prac opisujących historię i znaczenie terminu „społeczeństwo obywatelskie” robi to w sposób adaptacyjny, starając się dostosować jego interpretację do obowiązujących wzorów. „Celem interpretacji adaptacyjnej jest dostosowanie danej czynności kulturowej, a przede wszystkim – obiektu kulturowego, do aktualnego – czy nawet aktualnie tworzącego się (a więc przyszłego) systemu kulturowego” (Kmita 1971: 81–82). Jako typowe przykłady podejścia adaptacyjnego podaje Nowak pracę krytyka literackiego oraz prawnika (Kmita, Nowak 1969: 66–68). Niniejszy artykuł pretenduje do miana analizy historycznej, starając się odtworzyć pierwotne znaczenia, niż dostosować ich interpretacje do rozumienia współczesnego (Kmita, Nowak 1969: 66–68). Dzięki temu możliwym się stała analiza źródeł i przemian znaczeniowych koncepcji „społeczeństwa obywatelskiego” – jako jednej z kluczowych dla europejskiej tożsamości kulturowej.

Streszczenie

Mimo tendencji do prezentowania koncepcji społeczeństwa obywatelskiego w ramach spójnej narracji opartej na założonych podobieństwach, można odnotować kilka radykalnych zmian jego znaczenia, dokonanych przez łatwo identyfikowalnych autorów. Wspólna dla całej Europy tradycja, która od czasów klasycznych rozumiała cycerońskie *societas civilis* jako rodzaj politycznej wspólnoty, została zmieniona przez Hegla na początku XIX w. Adaptowana zarówno przez liberalną myśl Tocqueville’a jak i socjalistyczną krytykę Mar-

ksa, koncepcja „społeczeństwa cywilnego” rozumiana była w ramach refleksji nowoczesnej jako sfera cywilnej ekonomii w opozycji do świata polityki, czyli społeczeństwa politycznego. Komunistyczni intelektualiści w Polsce dokonali znaczącej zmiany tej koncepcji, zastępując ją po II wojnie światowej terminem „społeczeństwo obywatelskie”, w celu zmylenia czytelników polskich tłumaczeń Marksa i Engelsa. W takiej formie koncepcja ta została połączona pod koniec lat siedemdziesiątych z fenomenem polskiej opozycji antykomunistycznej – przez Smolara, który przebywał wówczas na emigracji we Francji. Na początku lat osiemdziesiątych inny emigrant z bloku wschodniego, Arato użył koncepcji społeczeństwa obywatelskiego do opisu zjawiska trzeciego sektora. Ta forma, pochodząca z francuskiego dyskursu politycznego, może być uznana za rzeczywisty początek ponowoczesnego dyskursu o społeczeństwie obywatelskim, dyskursu zmonopolizowanego w latach dziewięćdziesiątych przez organizacje pozarządowe na skalę globalną.

Słowa-kluczowe: społeczeństwo cywilne, społeczeństwo polityczne, społeczeństwo obywatelskie, republikanizm, liberalizm, państwo opiekuńcze.

KLASYCZNY EUROPEJSKI REPUBLIKANIZM

W literaturze przedmiotu jest dobrze uznanym fakt, że klasyczny dyskurs, spopularyzowany na niespotykaną wcześniej skalę w XVII i XVIII w. odwołując się do cycerońskiej koncepcji „*societas civilis*”, traktował ją jako rodzaj politycznej wspólnoty (zob. Riedel 1993; Oakeshott 1975; Pelczynski 1984; Keane 1988b; Filipowicz 1995; Załęski 2005a). Utożsamiana z państwem, republiką, w ramach klasycystycznej filozofii politycznej koncepcja ta ujmowana była jako forma obywatelskiego związku, czy szlacheckiego zrzeszenia zawiązanego w celu uchronienia jego uczestników od wzajemnych niegodziwości, walk, hobbesowskiej „wojny wszystkich przeciw wszystkim”, a przede wszystkim przed zewnętrznym zagrożeniem, barbarzyńską inwazją. Ustanowienie przez szlachtę nadrzędnej władzy, która w ramach określonych wspólnie praw mogła rozstrzygać w cywilizowany sposób wszelkie spory i decydować w kwestiach wojny i pokoju, pozwalało uczestnikom wspólnoty na zachowanie swych dóbr i spokoju, czego gwarantem był suweren jako *primus inter pares*. Stąd w dobie klasycyzmu arystokratyczna recepcja cycerońskiej terminologii mogłaby być rozumiana w kategoriach współczesnych jako „cywilizowane stowarzyszenie”¹ (zob. Załęski 2005a).

¹ Pozwalające w cywilizowany czyli polityczny sposób rozwiązywać konflikty mogące stać się zarzewiem rzeczywistych walk.

Do renesansu i ogromnej popularności klasycznej koncepcji *societas civilis* doszło po tragedii wojny trzydziestoletniej, która w wyniku zastosowania nowej taktyki wojennej z użyciem dużej ilości piechoty skalą zniszczeń wywołała gruntowne przemiany społeczne i polityczne, a co za tym włączyła na sposób postrzegania rzeczywistości, zwłaszcza przez definiujących ją przedstawicieli arystokracji². Szlachta znalazła się wówczas w nowej sytuacji politycznej w obliczu gwałtownie konsolidującego się klasycystycznego państwa. Cycerońska koncepcja *societas civilis* stosowana sporadycznie wcześniej, m.in. przez Barucha de Spinoza, znalazła swą pełną, szerzej uznaną artykulację w pochodzącym z 1651 r. „Lewiatanie” Thomasa Hobbesa³. Ta właśnie interpretacja stała się źródłową dla późniejszych polemik oraz komentarzy, przyczyniając się do rozwoju tego dyskursu.

Klasycystyczne *civilis* nie było kojarzone z miastem ani z mieszczaństwem, bo też nie był to termin burżuazyjny. Mieszczaństwo należało do *laboratores*, a wyzwoleni chłopci tytułowani byli *per* „bourgeois” (Huppert 1986: 69). Niemiecki termin *Bürger* pochodzi od rzeczownika desygnującego nie miasto (czyli *stadt*) a warowny zamek, oznaczając pierwotnie broniące go rycerstwo. Natomiast po zaadoptowaniu przez język francuski (w efekcie najazdu Franków) słowo *bourg* zmieniło swe znaczenie, opisując odtąd dużą wieś posiadającą, co istotne, targowisko. W krajach niemieckich dopiero w XIX w. *Bürger* oznaczać zaczął to, co we Francji *bourgeois* – zgodnie z retoryką nowej liberalnej rzeczywistości ekonomicznej.

Etymologia polskiego rzeczownika „obywatel” wskazuje na jego bliskie związki z byciem człowiekiem obytym gdzieś bywałym, człowiekiem cywilizowanym,

² Bo też jedynym wówczas marzeniem burżuazji była nobilitacja, a nie rewolucja. Kupno szlachectwa było powszechną praktyką, najlepszą inwestycją zaś ziemia, sam stan ziemiański nigdy nie był zamknięty. Sama burżuazja widziała świat oczami arystokracji.

³ Michel Foucault zauważył, że hobbesowski wywód miał na celu neutralizację dyskursu o podboju i uzurpacji, który najbardziej znany jest poprzez dzieło Niccolò Machiavella. Ta strategia siłowego uprawomocnienia władzy popularna była wśród renesansowych filozofów republiki jako zinstytucjonalizowanej formy zgody na nadrzędną władzę. Także dla Hobbesa efektem najazdu była jego akceptacja, jednak li tylko w obawie przed represjami. Zatem był to rodzaj kontraktu pomiędzy najeżdźcą a podbitymi, w takim samym stopniu jak porozumienie *inter pares*, o wspólnych korzeniach w obawie przed wzajemną agresją. Hobbes zrównał tym samym ze sobą oba sposoby ustanowienia władzy. Doktryna „umowy społecznej” otrzymała w ten sposób charakter uniwersalny legitymizując władzę niezależnie od sposobu jej uzyskania (Foucault 1998: 100).

W czasach, gdy z mapy zniknęły kolejno słabsze państwa feudalne wchłaniane przez swych potężniejszych sąsiadów, którzy unowocześniali swe armie, ten typ legitymizacji władzy miał niebagatelne znaczenie. W dynamicznie zmieniającej się Europie arystokracja podbitych terytoriów mogła dzięki temu zaakceptować każdego nowego władcę, który był wystarczająco silny, by pokonać poprzedniego. Rozdrobniony system państw feudalnych w cywilizowany sposób odchodził do przeszłości, bez zbędnych buntów i przelewu błękitnej krwi, przynajmniej na większą skalę.

czyli niezbyt mieszczańskie, a tym bardziej egalitarne pochodzenie (Długosz-Kurczabowa 2003: 60). Jednak obecnie polski „obywatel” jest tłumaczeniem „*citizen*” albo „*citoyen*” a nie „*civil*”. Rusyfikacja polskiego obywatela do obecnej formy nastąpiła w efekcie rwetesu, jaki ruska szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wzniosła, by zrównać ją w prawach i przywilejach ze szlachtą Korony. Pierwsze oficjalne użycie słowa „obywatel” datuje się na 1621 r. (Bańkowski 2000: 356). W dobie klasycyzmu obywatel nie miał bezpośredniego i uproszczonego związku z ideą demokracji, w nowoczesnym rozumieniu tego słowa. Klasycystyczny obywatel był przede wszystkim człowiekiem cywilizowanym.

Semantyka klasycystyczna panowała na arystokratycznych dworach i szlacheckich dworach do czasu Rewolucji Francuskiej, która wraz z Wojnami Napoleońskimi ponownie gruntownie przeobraziła krajobraz społeczny i polityczny Europy, stąd można te wydarzenia określać wspólnie jako „drugą wojnę trzydziestoletnią”. Wtedy doszło do pogrzebienia klasycystycznego dyskursu w ramach nowej rzeczywistości, której ramy w coraz większym stopniu zaczęły określać potrzeby i wymagania coraz istotniejszej klasy społecznej, czyli burżuazji. Romantyzm poprzez wizję wyzwolenia z dotychczasowych ram myślowych kształtował zaczął nowy sposób postrzegania i rozumienia świata społecznego.

NIEMIECKI ROMANTYCZNY INDYWIDUALIZM

Konstatację faktu, że to Hegel dokonał radykalnej zmiany znaczenia terminu *bürgerliche Gesellschaft* zawdzięczamy wybitnemu niemieckiemu filozofowi Manfredowi Riedlowi. Riedel już od lat 1960-tych problematyzował pochodzenie heglowskiej terminologii, uznając ją za najbardziej zuchwałą innowację w języku politycznej filozofii (za Pelczyński 1984: 4; Riedel 1970, 1984). Jak pisał Riedel, w heglowskich „Zasadach filozofii prawa” miała miejsce wielka historyczna i systemowa zmiana politycznej terminologii, której tradycja od Arystotelesa do Kanta utożsamiała koncepcje państwa i obywatelskiej wspólnoty. Emancypacja przymiotnika „cywilny” w znaczeniu „społecznego” odbyła się według Riedla wraz z wyodrębnieniem się samego społeczeństwa, co pozwoliło Heglowi na połączenie tych terminów w jeden zwrot, który brzmiał tak samo jak jego klasyczny odpowiednik – *bürgerliche Gesellschaft* (zob. Brunner, Conze, Koselleck 1979: 779⁴).

⁴ W ramach niemieckiej encyklopedii nauk społecznych Riedel jest autorem hasła „Gesellschaft, bürgerliche”.

Określenie tego, co społeczne (a głównie ekonomiczne) jako *bürgerliche Gesellschaft* nastąpiło za sprawą Hegla. Zgadzał się z tym Zbigniew Pełczyński, a podobnie pisał również małżeński tandem Andrew Arato i Jean Cohen (Pełczyński 1988: 364; Arato, Cohen 1992: 91). W Polsce w tym czasie wskazywał na to również Krzysztof Murawski (Murawski 1993: 99–100). Pierre Rosanvallon wręcz zaproponował, by pod pojęciem romantycznego społeczeństwa cywilnego rozumieć po prostu społeczeństwo rynkowe, *société de marché*⁵ (Rosanvallon 1979: 70).

Niestety, z koncepcją radykalnej zmiany znaczenia terminu „*civil society*” wyszedł również australijski socjolog John Keane, jednak dostrzegł on zerwanie z klasycystyczną koncepcją *societas civilis* przede wszystkim w twórczości Thomasa Paine’a, co jest o tyle intrygujące, że ani w „*The Rights of Man*” ani w „*Common Sense*” Paine nie użył terminu „*civil society*” ani razu (*sic!*), nie mógł więc pisać na ten temat, jak bezpodstawnie założył Keane⁶. Z drugiej strony, analiza struktury wypowiedzi piszącego pod koniec XVIII w. Paine’a pozwala na uznanie go za późnego przedstawiciela republikańskiej semantyki doby klasycyzmu, co wydaje się zrozumiałe ze względu na konserwatywny, a ak pisał Samuel Huntington wręcz średniowieczny charakter amerykańskiego dyskursu politycznego (zob. Huntington 1968: 93–134).

Podkreślić należy, że powszechną praktyką badawczą jest mylenie klasycznych dzieł, w których używany jest np. angielski termin „*civil society*” z dziełami, które „uważa się” za poruszające problematykę tzw. „społeczeństwa obywatelskiego” w postmodernistycznym rozumieniu (na adekwatnym poziomie generalizacji można mówić o antysemityzmie wśród Irokezów). Podobny los, jak

⁵ Czego dodatkowymi ekwiwalentami mogą być „społeczeństwo ekonomiczne” czy znacznie teraz bardziej popularne „społeczeństwo konsumpcyjne”.

⁶ Keane myli w swych oderwanych od kontekstu historycznego analizach rozważania społeczne (zwłaszcza ekonomiczne i polityczne), czy rozważania na temat fenomenu społeczeństwa (odkrytego w okolicach Rewolucji Francuskiej) w analizowanych przez siebie dziełach z obecnymi (w niektórych z tychże dzieł) rozważaniami dotyczącymi *civil society* – a to dwie zupełnie inne rzeczy. Autor ten nie dość, że mimo przeciwnych deklaracji projektuje własne normatywne, oparte na politycznej opozycji wobec państwa rozumienie terminu na jego historyczne formy, to jeszcze widzi go tam, gdzie go nie ma, padając ofiarą swych imaginacji. Można chyba w tym wypadku mówić o naukowej nierzetelności, poważnym metodologicznym błędzie i tworzeniu artefaktów. Celem tego autora nie była naukowa analiza, ale wypracowanie ideowego aparatu na potrzeby wschodnioeuropejskich opozycyjnych intelektualistów, z którymi wtedy współpracował (zob. Mastnak 1986). Przyjęta adaptacyjna perspektywa pozwala temu autorowi dostrzec różnicę pomiędzy semantykami klasycystyczną a romantyczną, ale jednocześnie zakrywa przed nim różnicę pomiędzy semantykami romantyczną a postmodernistyczną – definiując przemiany semantyczne wyłącznie przez różne formy opozycji wobec państwa.

Thomasa Paine'a w tym przypadku, najczęściej spotyka jednak Adama Smitha, który również nie stosował terminu *civil society* w swoich analizach⁷.

Wydaje się, że problem, którego nie udało się przezwyciężyć Keane leży w anglosaskiej perspektywie, z jakiej pisze swe analizy, wręcz deklarując anglosaski rodowód zmian (zob. Keane 1988b, 1988c: 36). A spojrzeć należy raczej, podobnie jak bezzasadnie i wręcz krzywdząco przez Keane krytykowany Manfred Riedel (Keane 1988c: 39, 62-3), w stronę liberalnej myśli niemieckiego romantyzmu, który jak zauważył Bertrand Russell krajom anglosaskim nie był w XIX w. znany prawie wcale (Russell 2000: 875). Riedel jako pierwszy zauważył, że to właśnie Heglowi zawdzięczamy zmianę znaczenia terminu „*bürgerliche Gesellschaft*”.

Przyczyn tej zmiany szukać należy w fakcie, że jednym z efektów Rewolucji było ukształtowanie się dyskursu rozdzielającego państwo i społeczeństwo, dialektyki wyznaczającej początek funkcjonalnej refleksji romantycznej zorientowanej na znaczenie jednostki w historii. Dyskurs o społeczeństwie to efekt pojęciowej presji filozofii podmiotu, tak charakterystycznej dla romantyzmu (Habermas 2000: 79). W końcu osiemnastego stulecia dostrzeżono rozdział państwa od społeczeństwa (Poulantzas 1978: 124-5). Druga połowa XVIII w. była świadkiem procesu zmiany znaczenia słowa „*society*” ze „stowarzyszenia” w „społeczeństwo”, swego rodzaju generalne stowarzyszenie utożsamiane wtedy jeszcze z państwem. Adam Smith w „Bogactwie narodów” pisał o *great society of mankind*, czyli wielkim ludzkim stowarzyszeniu (Smith 1954: 508). Encyklopedyści pod hasłem „*société*” zamieścili esej, w którym *société universelle* albo *générale* jest stowarzyszeniem innych *sociétés particulières*, takich jak *sociétés civiles* i *religieuses*, a podstawową zasadą istnienia każdego *société* jest towarzyskość, *sociabilité*. Z drugiej strony, pod hasłem „*état*” przeczytać można, że jest to „*une société d'hommes vivant ensemble sous un gouvernement*”. W „*Encyclopédie ou dictionnaire raisonné*” *société* było zatem rozumiane jako duże, generalne stowarzyszenie, było raczej tożsame z państwem niż społeczeństwem, tak jak je obecnie rozumiemy. Z kolei w XIX w. państwowe widziano jako militarno-administracyjno-fiskalną maszynę, zaś społeczne postrzegane było głównie przez pryzmat ekonomicznej rywalizacji. W opozycji do znanej już od czasów renesansu własnej, niezależnej

⁷ Najlepszym tego przykładem jest chyba adaptacja, którą zaproponował Pierre Rosanvallon, stwierdzając, że Smith wprawdzie nie używał terminu *civil society*, ale recepta na to jest niezwykle prosta: *Il faut donc lire société civile lorsqu'il écrit société* (Rosanvallon 1979: 68). Inna rzecz, że Smith odniósł się do koncepcji *civil society* w mało znanej badaczom „społeczeństwa obywatelskiego” ostatniej części dzieła o teorii moralnych postaw – w typowy dla autorów klasycystycznych sposób, powołując się na Hobbesa (*sic!*). W dziele cytowanym zaś przez Rosanvallon Smith używał terminu „*commercial society*”.

logiki funkcjonowania państwa, *raison d'État*, doszło do rozpoznania, słowami Hannah Arendt, tego co społeczne (Habermas 1989: 19).

Jeszcze Immanuel Kant używał terminu „*bürgerliche Gesellschaft*” w dawnym klasycystycznym znaczeniu, jako politycznej wspólnoty, co najpełniej widać w pierwszej, poświęconej nauce o prawie części jego „*Metafizyki moralności*” z 1797 r. (Kant 1990; wyd. pol. 2005; 2006; także 1995: 40; Garewicz, Markiewicz 1995: 16). Kant był szczytowym reprezentantem ginącego właśnie świata. Początki zmian można zauważyć u Johanna Gottlieba Fichtego. W 1793 roku w „*Żądaniu zwrotu wolności myśli od książąt Europy, którzy ją dotychczas uciskali*” oraz w „*Podstawach prawa naturalnego wedle zasad teorii wiedzy*” z 1796 r. pisał o *bürgerliche Gesellschaft*, jak Kant, na sposób klasycystyczny, jako politycznym związku, wspólnocie⁸ (Fichte 1996: 28, 105). W roku 1800 w „*Zamkniętym państwie handlowym*” porzucił poprzednie koncepcje i zaczął pisać o „państwie prawa” oraz „państwie handlowym”⁹ (Fichte 1996: 152). W 1802 r. tę ostatnią koncepcję podjął młody Hegel w „*O naukowych sposobach rozważania prawa naturalnego*” pisząc o „systemie powszechnej zależności wzajemnej opartej na potrzebach fizycznych oraz pracy i gromadzeniu środków do zaspokajania potrzeb” (Hegel 1994: 77). W ramach swej filozofii prawa z 1818 r., tuż po zakończeniu niezwykle burzliwych w dziejach Europy Wojen Napoleońskich, system ten nazwał *bürgerliche Gesellschaft*, nadając tym samym temu zwrotowi zupełnie nowe znaczenie – jako ekonomicznej sfery „cywilnego społeczeństwa” w opozycji do państwa jako koncepcji politycznej (Pelczynski 1984: 7). Było to zgodne z jego programowym antyrepublikanizmem (zob. Hegel 1958: 68-73). W ten sposób klasycystyczna koncepcja polityczna stała się w dobie romantyzmu terminem ekonomicznym¹⁰. Hegel dokonał oderwania koncepcji *bürgerliche Gesellschaft* od cycerońskiego źródłosłowu. Heglowski sposób użycia niemieckiego idiomu bardziej odpowiadał jego charakterowi w warunkach nowej burżuazyjnej rzeczywistości niż jego kantowski poprzednik¹¹. Można wręcz

⁸ Jan Baszkiewicz wraz z Franciszkiem Ryszką pisali, że Fichte tak jak Kant był typowym uczonym XVIII-wiecznym (Baszkiewicz, Ryszka 1973: 295).

⁹ Co zgodnie ze współczesną terminologią można by określić odpowiednio jako społeczeństwo polityczne i społeczeństwo rynkowe.

¹⁰ W przeciwieństwie do Keane, a zgodnie z dziewiętnastowieczną tradycją, genezę nowoczesnej koncepcji społeczeństwa cywilnego należy wiązać wprost i bezpośrednio z rozwojem kapitalizmu (Keane 1988c: 64-66).

¹¹ W swym charakterze reakcyjnie arystokratyczny mimo odmiennego pochodzenia społecznego Kanta. Trzeba bowiem zdawać sobie sprawę, że w czasach klasycyzmu to arystokracja definiowała sposób recepcji rzeczywistości i w takich ramach poruszali się nawet tak wybitni myśliciele jak Kant.

stwierdzić, że heglowska filozofia, w przeciwieństwie do kantowskiej, stanowiła radykalne zerwanie z dotychczasową arystokratyczną wizją rzeczywistości.

Oprócz Manfreda Riedela, w pracy o filozofii doby nowoczesności również Jürgen Habermas wyznaczył Heglowi rolę inicjatora nowego sposobu myślenia: „[Hegel] musi się przekonać, że kapitalistyczna gospodarka, która wyłoniła nowoczesne społeczeństwo, które pod tradycyjnym mianem „[*bürgerliche Gesellschaft*]” stanowi całkiem nową rzeczywistość, nieporównywalną z klasycznymi formami *societas civilis* albo *polis*. Mimo pewnej ciągłości tradycji prawa rzymskiego Hegel nie może już społecznego stanu upadającego Rzymu zestawiać z prywatnoprawnymi stosunkami nowoczesnego [*bürgerliche Gesellschaft*]” (Habermas 2000: 43). Metaforą społeczeństwa w rozumieniu romantycznym był wolny rynek (a nie mechanizm czy organizm, jak wkrótce przyjęła w swym akcie założycielskim nowa, jak każda wówczas, nauka – socjologia).

W powstałej w 1821 r. „Filozofii praw” *bürgerliche Gesellschaft* zdecydowanie straciło swój ściśle polityczny. To, co u Kanta można odczytać jako „obywatelski” u Hegla znaczyło „cywilny”. Pisząc o państwie i o strukturze rządów Hegel wyraźnie stronił od cycerońskiej terminologii. Słowami Norberto Bobbio „Całkowicie odrębna historia zaczyna się od Hegla” (Bobbio 1997: 80). Wybieralność rządu, ideę umowy społecznej Hegel wręcz poddał krytyce, suwerenności władzy dopatrując się w niezależności najwyższej władzy od partykularnej woli i gry interesów (Hegel 1969: 281). W przeciwieństwie do semantyki klasycystycznej, w której *societas civilis* jako „cywilizowane stowarzyszenie” stanowiło antynomię stanu naturalnego, stanu ciągłego zagrożenia, semantyka romantyczna odwróciła porządek: „[...] całe to [*bürgerliche Gesellschaft*] to powszechna wojna wszystkich przeciwko wszystkim”, jak pisał Marks (Marks, Engels 1960: 144). Z drugiej strony, klasycyzm utożsamiał *civil society* z *political society* (Locke 1960). Romantyzm zaś przeciwstawił koncepcje *société civile* i *société politique*, opisując wyraźne między nimi różnice. U Kanta *bürgerliche Gesellschaft* i *Staat* są tym samym, u Hegla i jego współczesnych to przeciwieństwa. Podobnie wygląda zestawienie rozumienia *société civile* i *société politique* u Rousseau i Tocqueville’a – u pierwszego to synonimy, u drugiego antonimy¹². Innymi słowy, różnica pomiędzy Kantem a Heglem jest taka sama, jak pomiędzy Rousseau a Tocquevillem – są to dwa zupełnie odmienne sposoby postrzegania rzeczywistości społecznej i politycznej. *État civil* u Rousseau to „stan ucywilizowania”, zaś *vie civile* u Tocqueville’a to „życie cywilne”. Podobnie wypada po-

¹² Na gruncie francuskim z doktryny arystokratyczno-politycznej w dobie klasycyzmu romantyczne *société civile* stało się terminem burżuazyjno-ekonomicznym.

równanie kantowskiego *bürgerlicher Zustand* z heglowskim *bürgerliches Leben*. Semantyczne przejście ułatwił fakt, że klasycystyczne *civile* jako *ucywilizowanie* miało charakter antimilitarystyczny, skąd w podobnym schemacie niedaleko do *civile* jako cywilności. Jerzy Szacki, odwołując się do Adama Fergusona, wręcz wskazywał na tożsamość „cywilnego” z „cywilizowanym” w dobie klasycyzmu (Szacki 1997: 11). Romantyczna koncepcja „życia cywilnego” klasycyzmowi nie była znana niemal w ogóle.

Romantyczna wizja wyzwolenia z dotychczasowych ram myślowych kształtowana była z początkiem XIX w. wraz z nowym sposobem postrzegania i rozumienia świata społecznego. Nie traktowany w sposób redukcjonistyczny, jako li tylko nurt estetyczny, romantyzm w filozofii zaczął się wraz z Heglem. Jak pisał Marcin Król w swej romantycznej podróży, „heglizm – jak się wydawało to niejednemu romantykowi od Krasieńskiego do Miłosza – miał dostarczać sposobu na rozwiązanie, na przezwycięzenie niespójności między romantyczną aprobatą historyczności, a równie romantycznym dążeniem do wiecznego królestwa ducha”. Jako kontynuację heglowskiego projektu można uwzględnić wyzwoli-cielski projekt filozofii marksowskiej, przeniesiony na bardziej materialistyczny grunt. Tocqueville natomiast bez żadnych zastrzeżeń jest postrzegany jako pisarz romantyczny *per se* (Król 1986: 151–154, 209). Stąd okres ten można nazwać „politycznym romantyzmem” – jak krytycznie zdefiniował po I wojnie światowej Carl Schmitt dziewiętnastowieczny niemiecki indywidualistyczny idealizm (Schmitt 1986)¹³. Jako ojca założyciela politycznej filozofii doby romantyzmu należy uznać Hegla, co wiemy dzięki gruntownym analizom, jakich dokonał Manfred Riedel. Za Heglem rzeczywistość społeczną zaczęli opisywać inni autorzy jak Tocqueville i Marks (zob. Załęski 2007a).

POLSKA NOWOMOWA OKRESU BIERUTOWSKIEGO

Przed drugą wojną światową polskim odpowiednikiem heglowskiej koncepcji stał się przede wszystkim termin „społeczeństwo cywilne”. Spotkać go można było jednak głównie w dziełach Marksa, bowiem Hegla nie przetłumaczono jeszcze w tym czasie. W tłumaczeniach Marksa można było spotkać terminy „społeczeństwo mieszczańskie”, „społeczeństwo burżuazyjne” i zwłaszcza „społeczeństwo cywilne” (Marks 1907: 4; 1938: 41-51; 1884: vi; 1941: 361; 1947:

¹³ W ten sposób określali również dziewiętnastowieczną myśl polityczną Jan Baszkiewicz i Franciszek Ryszka (Baszkiewicz, Ryszka 1973: 292). Specyfice myśli politycznej „epoki romantyzmu” poświęcił też swe prace Isaiah Berlin (Berlin 2006)

369)¹⁴. Sytuacja zmieniła się radykalnie w 1949 roku, gdy do języka polskiego wprowadzono termin „społeczeństwo obywatelskie”.

Jeszcze w wydanym w 1947 r. zbiorze „Dzieł wybranych” Marksa nakładem założonego przez działaczy KPP w 1918 r. Stowarzyszenia Spółdzielczego „Książka” znajdujemy w przedmowie do „Przyczynku do krytyki ekonomii politycznej” zwrot „społeczeństwo cywilne” (Marks 1947: 369). W wydanym dwa lata później nakładem powstałego w 1948 r. z połączenia spółdzielni „Książka” i spółdzielni „Wiedza” upaństwowionego wydawnictwa „Książka i Wiedza” zbiorze „Dzieł wybranych” Marksa i Engelsa po raz pierwszy w historii języka polskiego został umieszczony zwrot „społeczeństwo obywatelskie” w anonimowym tłumaczeniu (Marks, Engels 1949: 337). Jak stwierdzili wydawcy, wydanie to wzorowano na nowo opracowanym przez Instytut Marksa-Engelsa-Lenina przy KC KPZR w Moskwie wydaniu tych dzieł, które ukazało się w 1948 r. i, słowami redakcji, „różni się ono znacznie” od poprzedniego nakładem wydawnictwa „Książka” z 1947 r. (Marks, Engels 1949: 6). W wersji rosyjskiej *bürgerliche Gesellschaft* ujmuje się słowami „*grażddańskoje obszcziestwo*”, a słowo „*grażddańskij*” może być tłumaczone zarówno jako „obywatelski” jak i „cywilny” (zob. Marks 1949: 7). Podobny los spotkał też ze znamienym opóźnieniem pisma Engelsa. W 1949 r. „Książka i Wiedza” zrobiła przedruk z rok wcześniejszego wydania nakładem „Książki” Engelsa „Ludwika Feuerbacha”. W bu tych wydaniach możemy znaleźć termin „społeczeństwo cywilne” (Engels 1948: 70–71; Engels 1949: 47). W 1950 r. ukazuje się ponownie wydanie czwarte, jak głosi redakcja, dodając „przejrzane i poprawione” (Engels 1950: 4). Tam czytamy już o „społeczeństwie obywatelskim” (Engels 1950: 48).

Później „społeczeństwo obywatelskie” zaczęło się pojawiać nad wyraz konsekwentnie w innych publikacjach prac Marksa i Engelsa, a także w dziełach Hegla i Gramsciego (połączonych tym samym wydawnictwem – „Książka i Wiedza”), jako element ich oficjalnej komunistycznej interpretacji, w ramach swoistej filozoficznej *urawniłowki* (zob. Gramsci 1961; Hegel 1969)¹⁵.

Najbardziej prawdopodobnym autorem tego neologizmu frazeologicznego był Adam Schaff, desygnowany w ramach nowego „frontu filozoficznego” do roli propagatora marksizmu, jako główny wówczas jego teoretyk w Polsce. Schaff był członkiem kolejno KPP, PPR i PZPR. Doktoryzowany na Uniwersytecie Łomonosowa w Moskwie, powrócił w 1948 r. do Warszawy zostając profesoro-

¹⁴ Za współczesne ich odpowiedniki, jak dalej pokazuje praca, można uznać społeczeństwo rynkowe, ekonomiczne lub w bardziej ponowoczesny sposób jako społeczeństwo konsumpcyjne (czy też postprodukcyjne).

¹⁵ Za wyjątkiem np. Manifestu Partii Komunistycznej (Marks, Engels 1962)

rem Uniwersytetu Warszawskiego. Wówczas trzydziestopięcioletni, publikował w tych czasach zarówno w wydawnictwie „Książka” jak i „Książka i Wiedza” (zob. Schaff 1951)¹⁶. Obok samego Schaffa termin „społeczeństwo obywatelskie” był dobrze znany innym marksistowskim filozofom w Polsce, wśród nich Bronisławowi Baczce i Ryszardowi Panasiukowi (zob. Schaff 1965: 116; Baczko 1965: 194; Panasiuk 1966: 120)¹⁷.

W 1949 r. dokonano przemyślanego semantycznego sabotażu, utożsamiając ze sobą romantyczne kategorie cywilności i polityczności. Była to drobna zmiana o doniosłych konsekwencjach. O ile nie wynikało to ze zwykłego niezrozumienia tłumaczenia rosyjskiego w powiązaniu z brakiem znajomości historycznych kontekstów, to była to prawdopodobnie próba przewyciężenia lub ukrycia (przez zagmatwanie) problemu, który doprowadził Marksa w heglowskiej krytyce do porzucenia koncepcji cywilnego społeczeństwa – jako sfery targanej konfliktem politycznym, zatem już nie czysto cywilnej.

Przede wszystkim jednak, przyczyny tej zmiany semantycznej należy upatrywać w fakcie, że w warunkach planowej i scentralizowanej gospodarki nie można było mówić o jakimkolwiek społeczeństwie cywilnym, w rozumieniu społeczeństwa rynkowego, co wnikliwie zauważył po latach Jerzy Wiatr (Wiatr 1985: 60). Zwłaszcza, że czas narodzin terminu „społeczeństwo obywatelskie” był okresem intensywnej walki z prywatną inicjatywą i własnością, rozpoczętej w 1947 r., tuż po sfałszowanych wyborach, „bitwy o handel” i nacjonalizacji podstawowych gałęzi gospodarki¹⁸. W zamian zatem dokonano polityzacji wszystkiego, zmieniając oficjalną wykładnię marksowskich analiz na taką, która bardziej odpowiadała społeczeństwu, w którym oficjalnie zwracano się do siebie *per* „obywatelu”¹⁹ (tudzież „towarzyszu”).

Jak widać, komuniści na swe potrzeby modyfikowali nie tylko podręczniki historii, ale również myśl samego Marksa, a może przede wszystkim. Jak pokazują analizy prasy, komunistyczna propaganda miała możliwości korzystania

¹⁶ Trop ten zaproponowała autorowi prof. Jadwiga Staniszkis i po zweryfikowaniu wydaje się nie mieć on alternatyw.

¹⁷ Wbrew tezie o odrodzeniu pojęcia, termin ten był znany i używany przez filozofów i socjologów z innych krajów. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych używali go zwłaszcza marksiści Jürgen Habermas, Shlomo Avineri, Victor Pérez-Díaz, Alvin Gouldner, heglista Manfred Riedel, a nawet Erving Goffmann w swej pracy o azylach i instytucjach totalnych (Habermas 1962; Avineri 1969; Victor Pérez-Díaz 1978; Gouldner 1980; Riedel 1970; Goffman 1961).

¹⁸ Dodatkowo zaznaczyć należy powszechne niedobory rynkowe. Były to czasy, gdy brakowało dosłownie wszystkiego, a przed głodem ratowano się importem żywności, co stanowić może wytłumaczenie dla strategii unikania wszystkiego, co mogło się kojarzyć z wolnym rynkiem.

¹⁹ O czym dzisiaj mało się pamięta, obywatelskość przypisując solidarnościowej rebelii.

z koncepcji „społeczeństwa obywatelskiego” w znacznie większym stopniu niż solidarnościowa opozycja (Załęski 2007b). Powyższe, trzeba przyznać, dość zaskakujące odkrycie stało się punktem wyjścia do przeprowadzenia analizy, mającej odpowiedzieć na pytania, czym była koncepcja społeczeństwa cywilnego i czym się różniła od ponowoczesnej koncepcji społeczeństwa obywatelskiego²⁰. Odpowiedź na te pytania pomocna może być w odpowiedzi na nurtujące w znacznie bardziej dotkliwy sposób pytanie, czym jest ponowoczesne społeczeństwo obywatelskie.

W polskich tłumaczeniach dzieł Marksa koncepcja społeczeństwa cywilnego tłumaczona zaczęła być w okresie powojennym jako społeczeństwo obywatelskie. Wyjątkiem jest tu „Manifest Partii Komunistycznej”, gdzie termin ten przetłumaczono jako społeczeństwo burżuazyjne. Co by się stało, gdyby z ponowoczesną modą przetłumaczyć go tam jako społeczeństwo obywatelskie, pokazuje niniejszy cytat:

„Pewna część burżuazji pragnie zaradzić niedomaganiom społecznym, aby utrwalić istnienie społeczeństwa” [obywatelskiego]²¹.

Należą do niej ekonomiści, filantropi, humaniści, poprawiacze sytuacji klas pracujących, organizatorzy dobroczynności, opiekunowie zwierząt, założyciele towarzystw wstrzeźliwości, pokątni reformatorzy najrozmaitszego pokroju. Układano nawet całe systemy z tego burżuazyjnego socjalizmu.

Jako przykład przytoczymy „Filozofię nędzy” Proudhona.

Socjalistyczni burżua chcieliby zachować warunki bytu nowoczesnego społeczeństwa bez nieuchronnie stąd wynikających walk i niebezpieczeństw. Chcieliby zachować istniejące społeczeństwo bez rewolucjonizujących i rozkładających je czynników. Chcieliby burżuazji bez proletariatu. Burżuazja wyobraża sobie naturalnie, że świat, w którym rządzi, jest najlepszym ze światów. Burżuazyjny socjalizm rozwija to pocieszające wyobrażenie w mniej lub bardziej wykończony system. Kiedy wzywa proletariatu, by urzeczywistnił jego systemy i wstąpił do nowej Jerozolimy, żąda w gruncie rzeczy tylko tego, by proletariatu pozostał w dzisiejszym społeczeństwie, lecz wyzbył się swych nienawistnych o nim wyobrażeń” (Marks & Engels 1962: 543).

²⁰ Użyte tu określenie „koncepcja” zastosowano w celu zaznaczenia, że nie chodzi tu wyłącznie o problematykę terminologiczną, ale również o konkretnie istniejące zjawisko społeczne.

²¹ W oryginalnym tłumaczeniu: burżuazyjnego. Zmianę wprowadzono po to, by ukazać, do jak paradoksalnych efektów może prowadzić tłumaczenie romantycznej terminologii w duchu postmodernistycznym. Aczkolwiek, w świetle analiz systemu organizacji pozarządowych, w tej właśnie formie cytat ten wydaje się zaskakująco aktualny. Jednakowoż, tłumaczenie terminu „bürgerlich” jako „burżuazyjny” wydaje się być również nadinterpretatywne, ponieważ Marks używa w tym celu terminu „bourgeois”. Chyba tylko oddanie „bürgerlich” jako „cywilny” nadaje wypowiedziom Marksa właściwy sens.

Marksowska krytyka działań filantropijnych nie należy oczywiście do obiektywnych, tylko ma swoje podstawy w politycznym projekcie rewolucyjnego obalenia istniejącego porządku. Z drugiej strony trafna wydaje się jego diagnoza, że apologetyczne do nich podejście wynika z innego politycznego projektu, którego celem jest podtrzymanie istniejącego porządku społeczno-politycznego. Ale czy rzeczywiście? Fundamentalnym w tej perspektywie staje się pytanie, czy organizacje tego typu działają na rzecz petryfikacji czy zmiany systemu społecznego. Pytanie to prowadzi do problematyki bardziej współczesnej, tzn. sposobu istnienia ponowoczesnego systemu organizacji pozarządowych. (zob. Załęski 2005b)

FRANCUSKIE ŹRÓDŁA POSTMODERNIZMU

Węgierski socjolog Andrew Arato napisał już w 1981 r., że postmodernistyczny dyskurs o *civil society* rozpoczął się od rozważań nad polską opozycją na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych (Arato 1981). Upatrywał zatem źródeł tego dyskursu w środowisku zewnętrznym w stosunku do analizowanego fenomenu. Niecałe dziesięć lat później Arato zmodyfikował swą opinię pisząc, że dyskurs o *civil society* został „*reinvented*” w Polsce w latach siedemdziesiątych (Arato 1993: 296). W ten sposób Arato stał się twórcą potocznej opinii wiążącej narodziny ponowoczesnej koncepcji społeczeństwa obywatelskiego z antykomunistyczną opozycją w Polsce.

Problem w tym, że źródeł postmodernistycznej semantyki można szukać zupełnie gdzie indziej. Rozwój dyskursu o „*société civile*” zawdzięczamy francuskim politykom i teoretykom sektora publicznego, którzy w latach siedemdziesiątych dwudziestego wieku dostrzegli i zaczęli podkreślać wagę „fenomenu stowarzyszeniowego” (zob. Holleaux 1978). Przełomowym był tu rok 1975, gdy prezydent Valéry Giscard d'Estaing poruszył problem wagi stowarzyszeń w życiu społecznym, umieszczając w krótkim czasie „doktrynę stowarzyszeniową” w centrum swego politycznego *discours giscardien* (Chevallier 1981: 889). Socjalistyczna opozycja zgrupowana wokół Jacquesa Delors szybko podjęła ten temat traktując stowarzyszenia jako istotny element innowacyjności społecznej i promując je po dojściu do władzy w 1981 roku (Échange et Projets 1977; Chevallier 1978: 207; Chevallier 1986: 233–234).

Francuski dyskurs zarówno ze strony neoliberalów jak i nowej lewicy umieszczał z początku stowarzyszenia w ramach dychotomicznej struktury semantyki romantycznej jako element samozarządzalności sfery prywatnej działalności gospodarczej określanej jako społeczeństwo cywilne, *société civile* – w obliczu

krytycznej diagnozy o stanie francuskiego państwa wyrażonej w haśle „*l'État ingouvernable*” (Échange et Projets 1977; Chevallier 1978: 205–206). Przyczyn pojawienia się i ukształtowania tego dyskursu należy szukać w kryzysie ekonomicznym i związanej z nim potrzebie restrukturyzacji państwa opiekuńczego poprzez scedowanie jego funkcji na niezależne organizacje. Dyskurs o społeczeństwie obywatelskim rozpoczął się od namysłu nad zachodnimi organizacjami pozarządowymi, a nie nad dysydenckimi ruchami we Wschodniej Europie²².

Nowa moda polityczna nie pozostała bez wpływu na przebywających na emigracji we Francji polskich dysydentów. Właśnie w ich środowisku doszło do semantycznej transformacji. Prawdopodobnie najwcześniej terminu „*société civile*” w zupełnie nowym ściśle politycznym znaczeniu użył Aleksander Smolar w pochodzącej z października 1977 przedmowie do wydanego w Paryżu zbioru prac polskich autorów na temat opozycji politycznej w Polsce. Smolar przeszedł w tym tekście od krytyki marksowskiej wizji rzeczywistości do zastosowania koncepcji *société civile* w znaczeniu niezależnego społeczeństwa politycznego skonfrontowanego z komunistycznym aparatem państwowym (Erard, Zygiel 1978: 7–8)²³. W ten sposób doszło do zainicjowania nowego nurtu rozważań o społeczeństwie obywatelskim jako społeczeństwie politycznym.

W następnym roku temat ten podjął francuski politolog Jacques Rupnik w artykule „*Dissent in Poland, 1968–1978: The End of Revisionism and the Rebirth of Civil Society*” (Rupnik 1979). Rok później w Niemczech ukuto neologizm „*Zivilgesellschaft*”, jako bezpośrednie tłumaczenie francuskich i angielskich zwrotów opisujących polską rzeczywistość (Fenchel, Weis 1980: 17). Zastąpiono tym samym nieaktualną już w nowych warunkach społeczno-politycznych romantyczną koncepcję „*bürgerliche Gesellschaft*”. Język niemiecki jako jedyny chyba oprócz polskiego odnotował różnicę pomiędzy semantyką romantyczną a postmodernistyczną – w paradoksalnej jednak z punktu niniejszego wywodzie permutacji.

Na gruncie języka francuskiego zaczęto używać terminu „*société civile*” w sposób, w jaki do tej pory używano terminu „*société politique*”. O społeczeństwie politycznym od tej pory będzie się już pisało coraz mniej. W ten sposób dokonano podmiany terminologicznej, zastępując znaczeniowo jedną koncepcję przez drugą. W 1983 r. Jan Baszkiewicz użył terminu „społeczeństwo obywa-

²² Charakterystyczne, że wybitny badacz ruchów społecznych Alain Touraine nie stosował wówczas do opisu „Solidarności” terminu *société civile* w ogóle (Touraine 1982). Aż do lat dziewięćdziesiątych nie łączono koncepcji „społeczeństwa obywatelskiego” z teorią ruchów społecznych.

²³ Prawdopodobnie za edytorskimi pseudonimami kryją się nazwiska Ewy Zarzyckiej-Bérard oraz George’a Minka.

telskie” w tytule²⁴ napisanej wraz ze Stefanem Mellerem książki o rewolucji francuskiej, co również wskazuje na francuskie źródła dyskursu o społeczeństwie obywatelskim (Baszkiewicz, Meller 1983).

Postmodernistyczny dyskurs o społeczeństwie obywatelskim rozwijać się zaczął wśród zachodnich akademików pochodzących z krajów bloku wschodniego i był z początku dość sceptycznie przyjmowany przez przywiązanych do zbudowanej na dychotomicznej strukturze marksistowskiej tradycji bazy i nadbudowy akademików na zachodzie, zwłaszcza anglosaskich. Głównym teoretykiem idei społeczeństwa obywatelskiego w tym czasie stał się Andrew Arato²⁵. Jak zauważył Arato, pierwsze interpretacje z początku lat osiemdziesiątych zbudowane były na dychotomicznym schemacie społeczeństwo obywatelskie naprzeciw państwowego aparatu (Arato 1981). Schemat ten pozornie tylko przypominał romantyczną wizję rzeczywistości, w której polityczne państwo konfrontowane było ze sferą ekonomicznej aktywności czyli „cywilnym społeczeństwem”. Postmodernistyczne „społeczeństwo obywatelskie” nie posiadało całkowicie apolitycznego, ekonomicznego charakteru, lecz stanowić zaczęło sferę politycznej aktywności, czyli „społeczeństwo polityczne” (skonfrontowane jednak z aparatem państwowym). Tak budowali swoje rozumienie przebywający na emigracji Aleksander Smolar i Bronisław Misztal ze współpracownikami (Erard, Zygiel 1978; Misztal 1985).

Arato zaproponował jednak już w 1981 r. model trychotomiczny pisząc, że dyferencjujące, racjonalizujące tendencje nowoczesności jak również potrzeba nowych form społecznej integracji stworzyły możliwość autonomii społeczeństwa obywatelskiego zarówno od państwa jak i gospodarki (Arato 1981; 1991; 1992). Arato należy uznać za głównego teoretyka w tym czasie i za właściwego twórcę postmodernistycznej koncepcji „społeczeństwa obywatelskiego”, tak jak się przyjęło ją rozumieć. W ten sposób przewyciężony został dychotomiczny dyskurs romantyczny, czego wyrazem stała się książka żony Arato – Jean Cohen. W 1982 r. przedstawiła ona krytykę klasowego modelu marksistowskiego, którego granicę konceptualną stanowić zaczęła według niej koncepcja „społeczeństwa obywatelskiego” (Cohen 1982). Wraz z tymże manifestem semantyka romantyczna ostatecznie została zdezaktualizowana.

Rozpoznanie trychotomicznej recepcji rzeczywistości społecznej charakterystycznej dla doby postmodernizmu zawdzięczamy jednak nie tyle Arato, ale mało

²⁴ Wyłącznie. Ani w przedmowie, ani w napisanym zapewne dużo wcześniej tekście zwrot ten się nie pojawia.

²⁵ Jednocześnie stając się autorem kilku mitów na temat tego pojęcia, np. jego odrodzenia w polskiej myśli opozycyjnej, czy toqueville’owskiej recepcji.

znanemu badaczom „społeczeństwa obywatelskiego” francuskiemu prawnikowi i politologowi Jacques’owi Chevallierowi, który w tym samym 1981 r. opisał powstanie doktryny „*tiers secteur*” we Francji w artykule pod dwuznacznym tytułem „*L’association entre public et privé*”. Chevallier wyszedł w nim od opisu romantycznej struktury rzeczywistości społecznej, w ramach której, co należy podkreślić, każde stowarzyszenie mogło należeć albo do sfery cywilnej, *société civile* albo do sfery publicznej, *société politique* – w zależności od tego jak zdefiniowało swoje cele i w jaki sposób zostało rozpoznane przez administrację państwową (jako organizacja działająca w interesie prywatnym bądź publicznym). Polityczne zainteresowanie, jakiemu zostały w latach siedemdziesiątych poddane stowarzyszenia, spowodowały zaburzenie dychotomicznej równowagi pomiędzy społeczeństwem cywilnym a państwem. Powstanie sfery stowarzyszeniowej oderwało całe sektory społeczne od społeczeństwa cywilnego wprowadzając je w orbitę wpływów państwa – w procesie jednoczesnej etatyzacji społeczeństwa i liberalizacji państwa. Trzeci sektor umieścił zatem Chevallier pomiędzy (*sic!*) społeczeństwem cywilnym a państwem (Chevallier 1981: 912). W ten właśnie sposób mimo problemów teoretycznych będzie się we Francji konceptualizować trychotomiczną strukturę postmodernistycznej rzeczywistości społecznej do końca lat osiemdziesiątych – *société civile, État, tiers secteur* (zob. Chevallier et al. 1986).

Dla zrozumienia różnicy pomiędzy semantyką romantyczną a postmodernistyczną warto jest prześledzić rozwój intelektualny, jaki przebył hiszpański marksista Víctor Pérez-Díaz. W mało znanej pracy z 1978 r. „*State, Bureaucracy and Civil Society: A Critical Discussion on the Political Theory of Karl Marx*” interpretował on marksowskie *bürgerliche Gesellschaft* na sposób zgodny z romantycznym. Piętnaście lat później w pracy „*The Return of Civil Society: The Emergence of Democratic Spain*” z 1993 r. rozszerzył znaczenie terminu „*civil society*” w duchu postmodernizmu, nie porzucając jednakowoż jak inni mu współcześni czynnika ekonomicznego. W pracy z 1998 r. poświęconej analizie politycznych konfliktów „*Spain at the Crossroads: Civil Society, Politics and the Rule of Law*” odszedł od romantycznego rozumienia już całkowicie – na co potrzebował dwadzieścia lat.

Podobnie Jürgen Habermas w pracy o sferze publicznej²⁶ z 1962 r. używał terminologii romantycznej, co jeszcze widać w jego pracy z 1985 r. o filozoficznym dyskursie nowoczesności – w obu przypadkach pisząc o społeczeństwie

²⁶ którą nota bene w ramach semantyki romantycznej należy utożsamiać ze społeczeństwem politycznym a nie ze społeczeństwem cywilnym, jak się stereotypowo czyni za Craigiem Calhounem (zob. Calhoun 1992).

cywilnym w rozumieniu heglowskim (zob. Habermas 1962; wyd. ang. 1989: 23; wyd. pol. 2008; 1985; wyd. pol. 2000: 50–52). Dopiero w roku 1990 Habermas adaptował rozumienie postmodernistyczne przechodząc z używania „*bürgerliche Gesellschaft*” na rzecz „*Zivilgesellschaft*”²⁷ (Habermas 1990: 45–48; 1992b: 453). Przemianę tę opisał wkrótce w osobnej pracy poświęconej teorii prawa i demokratycznemu państwu prawa (Habermas 1992a). Niestety w polskim przekładzie tej pracy terminy te przetłumaczono zupełnie *à rebours*, prawdopodobnie w wyniku braku zrozumienia paradoksów obu tych języków i ze zbytnią dosłownością²⁸ (zob. Habermas 2005: 386; także 2008).

Adekwatne rozdzielenie między semantyką romantyczną i postmodernistyczną widać w pracach Zbigniewa Pełczyńskiego i Johna Keane z lat osiemdziesiątych (Pełczyński 1984, 1988; Keane 1988 b, c). A pierwszy chyba teoretyk trzeciego sektora Jacques Chevallier jeszcze w 1986 r. mimo pojawiających się trudności teoretycznych pojmował wraz z kolegami termin *société civile* jako sferę cywilnej gospodarki (zob. Chevallier et al. 1986; Chevallier 1981: 912).

Dzięki Andrew Arato nowy konstrukt dyskursu postmodernistycznego nazwany został terminem „*civil society*” umiejscowionym pomiędzy państwem a rynkiem (zob. Arato 1981). Manifestacja ta miesza funkcje administracji i rynku, stanowiąc rodzaj ich hybrydy, parafrazując Jadwigę Staniszkis, stanowi formę „wolnorynkowego socjalizmu” (jeśli ponowoczesny socjalizm rozumieć poprzez rozbudowane państwo socjalne), będącego syntezą porządku i konkurencyjności (zob. Załęski 2005b). Od tego momentu można mówić, że postmodernistyczna wizja rzeczywistości społecznej określona została przez trychotomiczną strukturę: społeczeństwo polityczne, społeczeństwo cywilne i społeczeństwo obywatelskie – państwo, rynek i organizacje pozarządowe. Dyskurs ten ewoluuje i obecnie w kontekście analiz nad naturą i pochodzeniem fenomenu sektora pozarządowego zamiast o trzecim sektorze jako społeczeństwie obywatelskim w publikacjach na ten temat zaczyna pisać się o „społeczeństwie opiekuńczym”, *welfare society* (zob. Krzyszkowski 2001; Załęski 2005b). Postmodernizm zatem to efekt pojawienia się trychotomicznej struktury funkcjonalnej dyferencjacji – społeczeństwo polityczne, społeczeństwo rynkowe i społeczeństwo opiekuńcze – przy czym każdą

²⁷ Czyli w drugim niemieckim wydaniu pracy o przemianach sfery publicznej, dzięki czemu w jednym miejscu wyjaśnione zostały trzy historycznie odmienne koncepcje *Zivilsozietät*, *bürgerliche Gesellschaft* oraz *Zivilgesellschaft*, które w języku angielskim oddawane są za pomocą tego samego zwrotu – „civil society” (Habermas 1990)

²⁸ Czyli *bürgerliche Gesellschaft* jako społeczeństwo obywatelskie, a *Zivilgesellschaft* jako społeczeństwo cywilne.

z tych sfer z historycznej perspektywy można określić terminem społeczeństwo obywatelskie²⁹.

„Społeczeństwo obywatelskie” jest wynalazkiem typowo europejskim. Zarówno narodziny tej koncepcji jak i wszelkie zmiany znaczeniowe, jakim podlegała, stanowiły wynik dynamiki europejskiej kultury na poziomie politycznym, społecznym i językowym. Także współczesna zglobalizowana koncepcja społeczeństwa obywatelskiego ma swe źródła w europejskiej spuściźnie. Jednakże z historycznej perspektywy, postmodernistyczna koncepcja „społeczeństwa obywatelskiego” jest neologizmem w swych charakterze swoistym i tylko retrospektywnie posiłkującym się odwołaniem do przeszłych koncepcji, których reinterpretacja pozwalała na własną legitymizację w oparciu o tak skonstruowaną „tradycję”. Ponowoczesne „społeczeństwo obywatelskie” należy jednak uznać za byt historycznie specyficzny, nieporównywalny z przeszłymi koncepcjami, tak odmiennymi pod względem semantycznym, mimo podobieństw pod względem syntaktycznym.

BIBLIOGRAFIA

Arato Andrew, [1981], *Civil Society Against the State: Poland, 1980–1981*, Telos 47, Spring 1981.

Arato Andrew, [1991], *Social Movements and Civil Society in the Soviet Union*, [w:] Sedaitis, Butterfield 1991.

Arato Andrew, [1993], *From Neo-Marxism to Democratic Theory: Essays on the Critical Theory of Soviet-Type Societies*, Armonk: M.E. Sharpe.

Arato Andrew, Cohen, Jean [1992], *Civil Society and Political Theory*, Cambridge: The MIT Press.

Avineri Shlomo, [1969], *The Social and Political Thought of Karl Marx*, Cambridge: Cambridge University Press.

Baczko Bronisław, [1965], *Człowiek i jego światopoglądy*, Warszawa: Książka i Wiedza.

Bańkowski Andrzej, [2000], *Etymologiczny słownik języka polskiego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Baszkiewicz Jan, Meller Stefan, [1983], *Rewolucja francuska 1789–1794: społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Bobbio Norberto, [1997], *Społeczeństwo obywatelskie*, [w:] Szacki 1997.

Brunner Otto, Conze Werner, Koselleck, Reinhart, [1979], *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Band 2 E-G. Stuttgart, Klett-Cotta.

Calhoun Craig [red.], [1992], *Habermas and the Public Sphere*, Cambridge, The MIT Press.

²⁹ Który traci w ten sposób swoją wartość opisową, bowiem obejmuje całość rzeczywistości społecznej.

- Chevallier Jacques, [1978], *Revue Française d'Administration Publique* No. 8, octobre-décembre 1978.
- Chevallier Jacques, [1981], *L'association entre public et privé*, [in:] *Revue du Droit Public et de la Science Politique en France et à l'Étranger* No. 4, juillet-août 1981.
- Chevallier Jacques, [1986], *Economie sociale et société civile*, [in:] Chevallier et al. 1986.
- Chevallier Jacques et al., [1986], *La société civile*, Paris: Presses [w:] Universitaires de France.
- Cohen Jean, [1982], *Class and Civil Society: The Limits of Marxian Critical Theory*, Oxford: Oxford University Press.
- Długosz-Kurczabowa Krystyna, [2003], *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Échange et Projets, Club, [1977], *La démocratie à portée de la main*, Paris: Albin Michel.
- Engels Fryderyk, [1948], *Ludwik Feuerbach i zmierzch klasycznej filozofii niemieckiej*, Warszawa: Książka.
- Engels Fryderyk, [1949], *Ludwik Feuerbach i zmierzch klasycznej filozofii niemieckiej*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Engels Fryderyk, [1950], *Ludwik Feuerbach i zmierzch klasycznej filozofii niemieckiej*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Erard Z., Zygiel G. (eds) [1978], *La Pologne : une société en dissidence*, Paris: François Maspero.
- Fenchel Reinhard, Weis Hans-Willi, [1980], *Staat, Partei, Gewerkschaft: Thesen zu Polen*, Links 09/1980.
- Fichte Johann, [1996], *Zamknięte państwo handlowe i inne pisma*, Warszawa: Fundacja Aletheia.
- Filipowicz Stanisław (ed.), [1995], *Republika: Rozważania o przemianach archetypu*, Warszawa: ISP PAN.
- Foucault Michel, [1998], *Trzeba bronić społeczeństwa*, Warszawa: KR.
- Garewicz Jan, Markiewicz Barbara (eds), [1995], *Projekt wieczystego pokoju*, Warszawa: Wydawnictwo PTF.
- Goffman Erving, [1961], *Asylums Essays on the Social Situation of Mental Patients and other Inmates*, Garden City: Anchor Books, Doubleday & Co.
- Gouldner Alvin, [1980], *The Two Marxisms: Contradictions and Anomalies in Development of Theory*, New York: Seabury.
- Gramsci Antonio, [1961], *Pisma wybrane*, Warszawa, Książka i Wiedza.
- Habermas Jürgen [1962], *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Darmstadt: Hermann Luchterhand Verlag.
- Habermas Jürgen, [1985], *Der philosophische Diskurs der Moderne* Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas Jürgen, [1989], *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Cambridge: The MIT Press.
- Habermas Jürgen, [1990], *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas Jürgen, [1992 a], *Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaates*, Frankfurt: Suhrkamp.
- Habermas Jürgen, [1992 b], *Further Reflections on the Public Sphere* [in:] Calhoun 1992.

- H a b e r m a s Jürgen, [2000], *Filozoficzny dyskurs nowoczesności*, Kraków: Universitas.
- H a b e r m a s Jürgen, [2005], *Faktyczność i obowiązywanie: Teoria dyskursu wobec zagadnień prawa i demokratycznego państwa prawnego*, Warszawa: Scholar.
- H a b e r m a s Jürgen, [2008], *Strukturalne przeobrażenia sfery publicznej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- H e g e l Georg, [1958], *Wykłady z filozofii dziejów*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- H e g e l Georg, [1969], *Zasady filozofii prawa*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- H e g e l Georg, [1994], *Ustrój Niemiec i inne pisma polityczne*, Warszawa: Fundacja Aletheia.
- H u n t i n g t o n Samuel, [1968], *Political Order in Changing Societies*, New Heaven: Yale University Press.
- H u p p e r t George, [1986], *After the Black Death: A Social History of Early Modern Europe*, Indianapolis: Indiana University Press.
- K a n t Immanuel, [1990], *Die Metaphysik der Sitten: Erläuternde Anmerkungen zu den metaphysischen Anfangsgründen der Rechtslehre*, Erlangen: Harald Fischer.
- K a n t Immanuel, [1995], *Przypuszczalny początek ludzkiej historii i inne pisma historyczno-filozoficzne*, Toruń: Wydawnictwo COMER.
- K a n t Immanuel, [2005], *Metafizyka moralności*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- K a n t Immanuel, [2006], *Metafizyczne podstawy nauki prawa*, Kęty: Antyk.
- K e a n e John, [1987], *The Modern Democratic Revolution: Reflections on Jean-François Lyotard's La condition postmoderne*, Chicago Review Vol. 35, No. 4, 1987.
- K e a n e John (ed.), [1988 a], *Civil Society and the State: New European Perspectives*, London: Verso.
- K e a n e John, [1988 b], *Democracy and Civil Society: On the Predicaments of European Socialism, the Prospects for Democracy, and the Problem of Controlling Social and Political Power*, London: Verso.
- K e a n e John, [1988 c], *Despotism and Democracy*, [in:] Keane 1988a.
- K m i t a Jerzy, [1971], *Z metodologicznych problemów interpretacji humanistycznej*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- K m i t a Jerzy, N o w a k Leszek, [1969], *O racjonalizującym charakterze badań humanistycznych*, Studia Filozoficzne nr 4/1969.
- K o z y r - K o w a l s k i , Stanisław, [2000], *Socjologia, społeczeństwo obywatelskie i państwo*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- K r ó l Marcin, [1983], *Słownik demokracji*, Kraków: Wszechnica Społeczno-Polityczna.
- K r ó l Marcin, [1986], *Podróż romantyczna*, Paris: Libella.
- K r z y s z k o w s k i Jerzy, [2001], *Rola kapitału społecznego w pluralistycznym społeczeństwie opiekuńczym*, Problemy Polityki Społecznej nr 3/2001.
- K u d r y c k a Barbara [1998], *Neutralność polityczna urzędników*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- K u m a r Krishan [1997], *Społeczeństwo obywatelskie: Rozważania na temat użyteczności historycznego terminu*, [w:] Szacki 1997.
- L o c k e John [1960], *Two Treatises of Government: A Critical Edition with an Introduction and Apparatus Criticus by Peter Laslett*, Cambridge: Cambridge University Press.
- L o c k e John [1992], *Dwa traktaty o rządzie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Markiewicz Barbara (red.) [1993], *Spoleczeństwo obywatelskie: wybór tekstów z historii pojęcia*, Warszawa: IFiS PAN.
- Marks Karol [1884], *Kapitał: Krytyka ekonomii politycznej. Tom pierwszy*, Lipsk: E. Ł. Kasprowicz.
- Marks Karol [1907], *Pisma pomniejsze: Sesja trzecia*, Paryż: Libraire Keva.
- Marks Karol [1938], *W kwestii żydowskiej*, Warszawa: Instytut Wydawniczy "Renaissance".
- Marks Karol [1941], *Dziela wybrane w dwóch tomach*, Moskwa: Wydawnictwo Literatury w Językach Obcych.
- Marks Karol [1947], *Dziela wybrane*, Warszawa: Książka.
- Marks Karol [1949], *K krytyce politycznej ekonomii*, Leningrad: Gosudarstwennoje Izdatielstwo Politiczeskoj Litieratury.
- Marks Karol, Engels Fryderyk [1949], *Dziela wybrane*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Marks Karol, Engels Fryderyk [1960], *Dziela: Tom I*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Marks Karol, Engels Fryderyk [1962], *Dziela: Tom IV*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Marks Karol, Engels Fryderyk [1969], *Dziela: Tom XXI*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Mastnak Tomasz (ed) [1986], *Socialistična civilna družba?*, Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.
- Michalski Krzysztof [1994], *Europa i społeczeństwo obywatelskie: Rozmowy w Castel Gandolfo*, Kraków: Znak.
- Misztal Bronisław [ed.] [1985], *Poland after Solidarity: Social Movements versus the State*, New Brunswick: Transaction Books.
- Morawski Witold [1998], *Zmiana instytucjonalna: Społeczeństwo. Gospodarka. Polityka*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Murawski Krzysztof [1993], *Filozofia polityki: Wybrane zagadnienia prakseologiczne*, Warszawa: IFiS PAN.
- Oakeshott Michael [1975], *Hobbes on Civil Association*, Indianapolis: Liberty Fund.
- Panasjuk Ryszard [1966], *Filozofia, państwo i polityka w twórczości młodoheglistów*, Studia Filozoficzne nr 1/66.
- Pelczyński Zbigniew [ed.] [1984], *The State and Civil Society: Studies in Hegel's Political Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pelczyński Zbigniew [1988], *Solidarity and „The Rebirth of Civil Society” in Poland*, [w:] Keane.
- Pelczyński, Zbigniew [1998], *Wolność, państwo, społeczeństwo: Hegel a problemy współczesnej filozofii politycznej*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Pérez-Díaz Víctor [1978], *State, Bureaucracy and Civil Society: A Critical Discussion on the Political Theory of Karl Marx*, London: Macmillan.
- Pérez-Díaz Víctor [1993], *The Return of Civil Society, The Emergence of Democratic Spain*, Cambridge: Harvard University Press.
- Pérez-Díaz Víctor, [1998], *Spain at the Crossroads: Civil Society, Politics and the Rule of Law*, Cambridge: Harvard University Press.
- Poulantzas Nicos, [1978], *Political Power and Social Classes*, London: Verso.
- Putnam Robert, [1993], *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press.
- Putnam Robert, [2000], *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon & Shuster.

Rau Zbigniew, [1987], *Some Thoughts on Civil Society in Eastern Europe and the Lockean Contractarian Approach*, Political Studies vol. 35, No. 3, 1987.

Riedel Manfred, [1970], *Bürgerliche Gesellschaft und Staat: Grundproblem und Struktur der Hegelschen Rechtsphilosophie*, Neuwied: Luchterhand.

Riedel Manfred, [1984], *Between Tradition and Revolution: The Hegelian Transformation of Political Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press.

Riedel Manfred, [1993], *Transcendentalna polityka? Prawomocność polityczna i koncepcja społeczeństwa obywatelskiego u Kanta*, [w:] Markiewicz 1993.

Rosanvallon Pierre, [1979], *Le capitalisme utopique: Critique de l'idéologie économique*, Paris: Éditions du Seuil.

Rupnik Jacques, [1979], *Dissent in Poland, 1968-1978: The End of Revisionism and the Rebirth of Civil Society*, [w:] Tokes 1979.

Russell Bertrand, [2000], *Dzieje filozofii Zachodu*, Warszawa: Fundacja Aletheia.

Schaff Adam, [1951], *Zadania frontu filozoficznego w świetle uchwał I Kongresu Nauki Polskiej*, *Myśl Filozoficzna* nr 1/1951.

Schaff Adam, [1965], *Marksizm a jednostka ludzka: Przyczynek do marksistowskiej filozofii człowieka*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Schmitt Carl, [1986], *Political Romanticism*, Cambridge: The MIT Press.

Sedaitis Judith, Butterfield Jim [eds] [1991], *Perestroika from Below: Social Movements in the Soviet Union*, Boulder: Westview Press.

Smith Adam, [1954], *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Szacki Jerzy (ed.), [1997], *Ani książę, ani kupiec: obywatel. Idea społeczeństwa obywatelskiego w myśli współczesnej*, Kraków: Znak.

Tokes Rudolf (ed.), [1979], *Opposition in Eastern Europe*, Baltimore: John Hopkins University Press.

Touraine Alain et al., [1982], *Solidarité : Analyse d'un mouvement social*, Pologne 1980-1981, Paris: Fayard.

Wiater Jerzy, [1985], *Współczesne treści marksowskiej teorii państwa*, *Studia Socjologiczne* nr 3-4/1985.

Załęski Paweł, [2005a], *Publiczne ciało: Koncepcja cywilizowanego stowarzyszenia w dobie klasycyzmu*, *Studia Socjologiczne* nr 3/2005.

Załęski Paweł, [2005b], *Globalny system pozarządowej administracji: Geosocjologia trzeciego sektora*, *Studia Polityczne* nr 17/2005.

Załęski Paweł, [2007a], *Tocqueville i społeczeństwo cywilne: W stronę romantycznego postrzegania rzeczywistości społecznej*, *Acta Philologica* nr 33/2007.

Załęski Paweł, [2007b], *Propaganda społeczeństwa obywatelskiego w dobie transformacji*, *Zeszyty Prasoznawcze* 3-4/2007.

Paweł Zalewski

**SOCIAL PROCESSES OF CONSTRUCTING A CIVIL SOCIETY CONCEPT:
HISTORICAL ANALYSIS OF A DYNAMICS OF EUROPEAN LANGUAGES**

Summary

Although there is a strong tendency towards interpreting a history of a “civil society” idea as a coherent narration founded on the presupposed similarities, there can be noticed few radical changes applied in the past to the concept by easy to identify authors. Common to whole Europe republican tradition that since the classical times drew on the idea of civil society as a political community was replaced in German milieu by Hegel at the beginning of nineteenth century. Employed both by a liberal appraisal of Tocqueville and a socialist critique of Marx the idea was understood in a modern reflection as a sphere of civilian economy in opposition to a world of politics, i.e. political society. However communist thinkers in Poland made a significant change to the idea replacing it after Second World War with a term “civic society” in aim to confuse readers of polish translations of Marx and Engels. In such a form idea was connected at the end of 1970s to a phenomenon of prodemocratic opposition in Poland by Smolar who was staying then as an exile in France. At the beginning of 1980s, another exile from Soviet block Arato picked up idea of civil society, applying it to a “third sector” issue, which was burgeoning since middle of 1970s in France. This manifestation stemming from a French political discourse may be assumed as a true beginning of a postmodern discourse on the civil society that was monopolized in 1990s by the NGOs on a global scale.

Keywords: civil society, political society, republicanism, liberalism, welfare society